

IRODALMI SZÖVEGEK ÚJRAFORDÍTÁSA

RETRANSLATION OF LITERARY TEXTS

BODNÁR ILDIKÓ¹

Absztrakt: Napjainkban reneszánszát éljük az irodalmi szövegek újrafordításának. A tanulmány első részében ennek példái jelennek meg, vizsgálva terminológiai kérdéseket és az újrafordítás okait is. Majd lefordított szövegnek az eredeti nyelvre való újrafordítását, az ún. visszafordítást mutatom be, jellemezve és szemléletes példákkal illusztrálva a jelenséget. Az egyik vizsgált vers Goethe *A vándor éji dala (II.)* című miniatűr remeke, de a magyar líra több alkotása is megjelenik a tanulmányban.

Kulcsszavak: *a fordítás története, újrafordítás, visszafordítás, korrekció és ellenőrzés, véletlen esetek és tudatos stilisztikai vizsgálatok*

Abstract: Nowadays, we are experiencing a renaissance of the retranslation of literary texts. In the first part of the study, examples of this phenomenon are presented, examining the reasons for the retranslation and also terminological issues. Then the retranslation of a translated text into the original language, the so-called back-translation is presented, with illustrative examples characterizing the phenomenon. One of the examined poems is Goethe's miniature masterpiece *Wanderer's Nightsong (II)*, but several literary works of Hungarian poetry also appear in the study.

Keywords: *history of translation, re-translation, back-translation, correction and verification, accidental cases and conscious stylistic studies*

1. Bevezetés

Napjainkban reneszánszát éljük az **irodalmi szövegek újrafordításának**. A gyakorlati megvalósulások mellett (a könyvesboltok polcain egyre több ilyen kötetet találunk, a színházakban egyre több, napjaink magyar nyelvét beszélő 15–16. századi hőssel találkozunk) a kapcsolódó elméleti anyagok sokasága jelent meg például az interneten, akár hosszabb tanulmányok formájában is (Fordításcentrum 2016).

E rövid bevezető részben ezekre is utalok. De fontos azonnal megjegyezni, hogy az újrafordítás jelensége nem igazán új a szépirodalomban. Egy ugyancsak internetes kimutatás szerint az újrafordított művek legelső helyén a Biblia áll, a fordítások és az újrafordítások igen magas számával, az első 10 helyen pedig a *Tao Te King* és

¹ BODNÁR ILDIKÓ
nyugalmazott egyetemi docens
Miskolci Egyetem, BTK, Modern Filológiai Intézet
Alkalmazott Nyelvészeti és Fordítástudományi Tanszék
ildikobodnar@gmail.com

Cervantes *Don Quijotéja* mellett jó néhány népszerű gyermek- és ifjúsági könyvet, sőt meséskönyveket is felfedezhetünk (Liste d'oeuvres littéraires par nombre de traductions 2022).

A tanulmány első részét az újrafordítások kérdésének szentelem, a következő fejezetben viszont az újrafordítások egy speciális formáját, az **eredeti nyelvre történő újrafordítást**, azaz a **viSSzaFordítást** fogom vizsgálni, amely ritka, ám napjainkban – érdekes módon – egyre inkább terjedő jelenségnek mondható. Sem a korábbi évtizedek írásaiban, sem akár napjaink szakirodalmában ezzel kapcsolatban sokáig nem találtam anyagot; szerencsés kivételnek tekinthető egy, a grenoble-i egyetemen folyó kísérlet bemutatásának a „felfedezése”: „Úgy döntöttünk, hogy létrehozunk egy visszafordítási kísérletet: lefordítatjuk a kortárs költészet és próza néhány alkotását különböző nyelvekre, majd visszafordítatjuk franciára olyan fordítók segítségével, akik nem ismerik az eredeti szövegeket” (Roux 2019). (Franciául ugyanazon szöveg újra lefordítása egy idegen nyelvre: *retraduction* az újrafordítása valamely szövegnek az eredeti nyelvre, azaz a visszafordítása: *retrotraduction*. Ugyanez a ketősség a német nyelvben a *Neuübersetzung* és a *Rückübersetzung* szópárral, az angolban pedig a *retranslation* és a *back translation* szavakkal adható vissza.)

2. Példák újrafordításokra, terminológiai kérdések, okok és magyarázatok

2.1. Újrafordítások Magyarországon (néhány példa kiemelésével)

Irodalmáraink, de a nézők körében is vitákat váltott ki a Shakespeare-újrafordítások sora, amelyekkel az utóbbi egy-két évtizedben találkozhatunk. Nem véletlenül újultak meg először a drámaszövegek! A közönség számára jól követhető, élő dialógusok csak élő (=mai) nyelven alakulhatnak ki. A Shakespeare-drámák egyik ihletett újrafordítója Nádasdy Ádám, s az ő neve szerepel Dante *Isteni színjátékának* új fordítójaként is a kötetben. Hamlet-fordításának előadása kapcsán írott egyik gondolatát idézem: „Márpedig Shakespeare is azt akarta, hogy a szavak hatása ott és akkor, azonnal és kivédhetetlenül érvényesüljön, ne később, ne otthon, amikor elővesszük a könyvet, hogy megnézzük: mit is hallottunk” (Nádasdy 2021: 11).

Pár éve pedig Salinger *Zabhegyezője* (fordította Gyepes Judit) az új fordításban – *Rozsban a fogó* (fordította Barna Imre) indított el sok vitát, már a cím fordításával is (Barna 2015). És a sor még hosszan folytatható lenne Proust regényfolyamának kötetivel, de akár gyermek- és ifjúsági könyvek – pl. Verne műveinek – egész sorával is.

Az újrafordítás mindenképpen nyelvek közötti, azaz interlingvális jelenség, **nem tekintem tehát idetartozónak** a nyelven belüli, vagyis intralingvális fordítás olyan eseteit, mint a különböző indíttatásokból, többek között paródiaként, könnyített szöveggént vagy akár reklámszöveggént átirított eredeti alkotásokat, amelyek száma, bizonyos ikonikus szerzők és művek esetében egyáltalán nem csekély. A nyelven belüli fordítás kérdéskörével igen részletesen foglalkozik Dobos Csilla tanulmánya: „Fordításon a hétköznapi és a tudományos nyelvhasználatban is elsősorban azt az **interlingvális folyamatot** értjük, amikor a forrásnyelvi üzenetet különböző transzformációk révén célnyelvi üzenetté alakítjuk át. Lényegében ugyanez történik a nyelven belüli fordításkor is, jóllehet ezzel ritkábban foglalkozunk, pedig jelentősége

felbecsülhetetlen... **Intralingvális fordításon** azt az (azonos) nyelven belüli átalakítási folyamatot értjük, amikor mondanivalónkat egymástól eltérő nyelvi eszközökkel fogalmazzuk meg” (Dobos 2012: 104–05).

2.2. Terminológiai kérdések

Báthori Csaba költő, műfordító, irodalomtörténész és esszéista az egyik, az interneten is elérhető cikkében húsznál is több (!) szót kínál fel a *fordítás* jelentésének megközelítésére. „A másodlagos nyelvben történő hozzáférésnek sok nevet adhatunk: átültetés, fordítás, utánpótlás, átköltés, továbbköltés, átkötés, hozzáköltés, fantázia, változat, magyarítás, átszarmaztatás, átruházás, átjátszás, lekörözés, újratekintés, parafrázis, átírás, utóirat, újraképzés, megújítás, gondolatátvitel, vándoroltatás (ahogy tetszik)” – írja. „A verset mindenki maga teremti meg... A német *umschaffen* szó pontosan jelöli a fordítói tevékenység lényegét: *átalkotjuk* a művet egy másik nyelvbe(n). Ignotus a fordítót még *fordítóművésznek*, *költőfordítónak* nevezte” (Báthori 2004).

A fenti felsoroláshoz akár a német nyelvből is még további terminusokat is hozzátehetünk, ahol a *költői művek fordítása* kapcsán a *Nachdichtung* és az *Umdichtung* kifejezés is elterjedt, különféle értelmezésekkel. A hangsúly ezek esetében a formai eszközök figyelembevételén van. „Az utánpótlás – *Nachdichtung* – egy szövegnek az eredetétől eltérő nyelvre való átültetése, miközben – ellentétben a szó szerinti fordítással – a kifejezőerő, a hangulat és a tartalmi jegyek megtartása áll az előtérben. A fogalmat elsősorban lírai versek, költemények, dalok esetében kell alkalmazni, ahol az utánpótlás nemcsak az eredeti tartalmát kell, hogy visszaadja, hanem az eredeti mű beszédritmusát, versmértékét és rímformáját is.” (A magyar szakirodalom az *utánpótlás* kissé mást ért: az eredetinek szabad, az eredetétől nagyobb mértékben is eltérő fordítását: ’valamely költői műnek, legtöbbször idegen nyelven írt költeménynek, drámának szabad átdolgozása; átköltés’, ’nem hű fordítás, csak utánpótlás’, ld.: Utánpótlás 2016). Az *Umdichtung* szóra az *átköltés* a megfelelő fordítás, ez is költői alkotások fordítása kapcsán jelenik meg a német szakirodalomban (Jun He 1998).

Ám a magyar nyelv egy egészen speciális szót, a *műfordítást* alkalmazza a költői eszközöket is messzemenőkéig figyelembe vevő fordítások esetére, és nem csupán verses, hanem prózai szövegekre is használva ezt a feltételezhetően nyelvújítás kori (vagy legalábbis az azok mintájára alkotott) műszavunkat (vö. pl.: *műemlék*, *műgond*, *műízlés* stb.). A *műfordítás* szó idegen nyelvekre való lefordíthatatlanságának a kérdésével Rába György könyvének bevezetője foglalkozik (Rába 1969: 7).

És még egy további szempont, illetve terminus jelenik meg Weöres Sándor egyik írásában: „Én... tulajdonképpen nem vagyok műfordító, hanem stilizátor... Megkapom a nyersfordítást és mint stilizátor kialakítom a rímeket, a megfelelő szótagszámokat...” (Weöres 1973: 177–178); egy önmagát igencsak a háttérbe állítani akaró megközelítés ez a hatalmas számú idegen szerzőt, műfordításkötetek egész sorát kiadó költő részéről. Valójában Weöres esetében a 20. század második felének egyik legtermékenyebb és legsokoldalúbb műfordítójáról volt szó. Életművéből kissé

távolabbról a témához kapcsolódónak érzem *Barbár dal* című munkáját, melynek alcíme: *Képzelt eredeti és képzelt fordítás*.

A *Magyar Nyelvőr* 2001. január–márciusi számában Szabó Zoltán (2001) foglalkozott terjedelmes cikkben a műfordítások kérdésével, *Gondolatok az összehasonlító stilisztikáról* című írásában:

A műfordítás nem pusztán dekódolási és újradekódolási művelet, hanem újraalkotás, új szöveg alkotása. És még inkább az az átköltés, az utánköltés. Ilyen például Adytól az egyik Verlaine-vers (*Mon rêve familier*) új költői formába öntése Paul Verlaine *álma* címen, amelyhez „Adyt az ihlet vezette, nem fordítói penzum”, és amelyben „önmagát adta”. Az eredetivel való egybevetésből itt is sokatmondó és értékes következtetéseket lehet levonni, amelyeknek mintegy összegzése az, hogy Ady „verse dallamosabb, elevenebbül hullámszik benne a hangmagasság, a nyomaték, mint Verlainnél”, továbbá Ady „mintha meggyorsítaná Verlaine lassított filmjét”, és hogy „a hideg, légies, szentimentális álomképből forró, nagy Látomást csinál a »lidérce messze fény« költője” (Zolnai 1957: 341–2). Összehasonlításként Zolnai idevonja Tóth Árpád fordítását, tehát nem utánköltését (Az én meghitt álmom), amelyről megállapítja, hogy a fordítás „hűbb, de éppen ezért erőtlenebb” (Zolnai 1957: 342). (Szabó 2001: 36).

2.3. Az újrafordítások okai és jelentősége

Amiről a szakirodalomban az újrafordítások kapcsán a leggyakrabban olvashatunk: ezek történhetnek egyfajta, a korábbiakkal pl.: félrefordítások, nyelvi pontatlanságok, a szöveg elöregedése miatti elégedetlenség következtében, avagy a fordítási norma változásainak okán. Az is gyakran előfordulhatott az elmúlt századokban, hogy nem az eredeti nyelvből történt a fordítás, és ezt később korrigálni kellett. Sőt akár üzleti okok is állhatnak egy-egy újrafordítás hátterében (Fordításcentrum).

De talán ezeknél is fontosabb gondolatot fogalmaz meg a napjainkban a kérdéskörrel foglalkozó, a visszafordítások kapcsán a korábbiakban már idézett francia kutató: „Folytonosan újra kell fordítani, nem azért, ahogy néha halljuk, mert javítani kell a korábbi verziókon, vagy mert a fordítás eredendően tökéletlen. Ugyanabból az okból kell újrafordítanunk, amiért újra kell olvasnunk, újra kell értelmeznünk szövegeket, mert így lesz az irodalom a párbeszéd és a konfrontáció tere a szöveg és az azt állandóan újra magukénak valló olvasók között. Így élnek tovább bennünk az előző évszázadok alkotásai. Az újrafordítás újraolvasást és újraértelmezést jelent, és ezt a könyvben is jól láthatjuk: minden fordító olyan, mint egy festő, minden alkalommal egy kicsit más-más látásmódot kínál a szemé előtt álló tájról, pl. Leopardi verséről” (Roux 2019).

A fenti sorok egyfajta magyarázatot adnak arra is, hogy mi ösztönözheti magukat a fordítókat az egyre újabb változatok létrehozására, akár már meglévő korábbi fordításuk mellé.

3. A visszafordítás kérdése és a visszafordítások tipológiája

A visszafordítások problémája napjainkig nem elsődlegesen a szépirodalmi szövegek kapcsán merült fel, hanem a különféle gyakorlati szövegekhez, továbbá a fordítás oktatásához kapcsolódva. Mindkét esetben fontos feladata az ellenőrzés. A félrefordítások, félreértések elkerülése olyan szakszövegeknél, amelyek egyrészt orvosláshoz, terápiákhoz, gyógyszerekhez, másrészt szerkezetek, gépek műszaki leírásához, működtetéséhez kapcsolódnak, egyáltalán nem elhanyagolható kérdés. A gyógyászatban az előírások között találjuk az ellenőrzési célú visszafordítást (ld. *Rückübersetzung*). Oktatási jelentőségét szintén érdemes hangsúlyozni.

Címünknek megfelelően azonban nem ezeknek, hanem a szépirodalom területén feltűnő visszafordításoknak a kérdéseit, például tárgyalom, a fellelt típusoknak megfelelően több kisebb fejezetre bontva a témakört.

3.1. Nyelvi játék, nyelvi bravúr

Ha a szépirodalmi szövegekhez visszatérünk, itt elsőnek a fent írott típust emelem ki, a **nyelvi játékot, a nyelvi bravúrt**. Diákkorom óta egyik kedvenc Karinthy-olvasmányom a *Műfordítás* című rövid paródia, amelyet az *Így írtok ti* lapjairól ismertem meg. A szövegben a visszafordítások sorozatával találjuk szemben magunkat. Az elsősorban **játékos ötletnek** is felfogható, ugyanakkor igen tanulságos változásokat Karinthy a költői szabadság, a különféle figyelmetlenségek és félreértések számlájára írva jeleníti meg. A mind újabb szövegváltozatok (a túlzásoktól sem visszatartva) egyre messzebb távolodnak Ady soraitól. Az írás közismert volta miatt csak a kiinduló versszakot és a végső változatot idézem:

Jöttem a Gangesz partjairól,
Hol álmodoztam déli verőn,
A szívem egy nagy harangvirág
S finom remegések: az erőm.

A játék elindítója az **a véletlen**, hogy a német fordításban megismert „változatot” a második fordító németből éppen az eredeti nyelvre, magyarra, majd azt egy harmadik költő ismét németre fordítja vissza. Így jutunk el az Ady-versszakra már egyáltalán nem hasonló reklámversike soraihoz.

A Herz-féle szalámiban
Sokkal sűrűbb a só,
Mint más hasonló terményekben
Hidd el, ó, nyájas olvasó!

A befejezésben ezt olvassuk a „végső változatról”, a „sokkal sűrűbb a só” felsor kapcsán: „Ami tekintve, hogy a *Dichter* szót *sűrűbbnek* fordítani valóban éppen úgy lehet, mint *költő*-nek: egyelőre a legpontosabb magyar fordítása a rendkívüli költeménynek.”

Ehhez a „nyelvi játék” vonulathoz is kapcsolódik napjainkban egy Tóth Árpád-versfordítás visszafordítása francia nyelvre, valószínűleg nem is teljesen függetlenül Karinthy írásától, a szöveget ld. a 3.7.2. alfejezetben.

3.2. *A visszafordítás mint a véletlen műve – vagy csupán legendáról lenne szó?*

Ám nemcsak a költői fantázia teremti meg, de néha a valóságban is vannak hasonló **véletlenek**, ha nem is lesz belőlük véletlenek sorozata. Mindannyian ismerjük Goethe remekét; magyarul is fordítások tucatjai készültek róla. Ilmenau város honlapján 52 nyelven jelenik meg a vers, többek között magyarul is! (ld. Ilmenau)

Über allen Gipfeln
Ist Ruh'
In allen Wipfeln
Spürest du
Kaum einen Hauch;
Die Vögelein schweigen im Walde.
Warte nur, balde
Ruhest du auch.

A szakirodalomból megtudhatjuk, hogy a verset 1902-ben japán nyelvre fordították, majd 1911-ben egy fordító japánból francia nyelvre tette át, s a japánnak vélt művet ezután franciából németre fordították, tulajdonképpen vissza a kiinduló nyelvre, *Japanisches Nachtlied (Japán éji dal)* címen (Matten-Godhes 1982).

Stille ist im Pavillon aus Jad
Krähen fliegen stumm
Zu beschneiten Kirschbäumen im Mondlicht.
Ich sitze
Und weine.

A francia fordító hamisítatlan japán képeket talált, nem volt hát oka „gyanakodni” a vers európai származására. (Más ilyen esetről a rendelkezésre álló irodalomban nem olvastam, de ritka lehetőségként egy-egy hasonló véletlen visszafordítás elképzelhető.) Japán „eredetre” utal szinte minden kép a versben, pl. a *jåde pavilon*, amely fölött varjak repülnek el a hóval borított *cseresznyefák* irányában a *holdfényben*. Vagyis a Goethe-vers japánra ültetője egy-két jellemző szóval valóban japán hangulatot tudott adni az egész műnek.

A német szakirodalom ugyanakkor egyre gyakrabban fejezi ki kétségét, hogy ez a történet igaz lenne, az emlegetett irodalmi folyóiratoknak, ahol a változatok állítólag megjelentek, nem lehet a nyomukra bukkanni. (Afféle városi legendának kezdik tartani, az ezt közlő írás címe is erre utal: „Túl szép ahhoz, hogy igaz legyen.”) (Vom Original 2017).

3.3. Mégis lehet a visszafordítás célja az ellenőrzés

Az eredeti nyelvre való visszafordításnak, ahogy már utaltam is rá, célja lehet az **ellenőrző szerep**, ami azonban **nem elsősorban a szépirodalomban** jelenik meg, hanem a gyakorlati szövegeknek a körében lett eléggé elterjedt.

Mégis, az irodalomhoz kapcsolódóan is lehet ellenőrző szerepről szó, amikor azt olvassuk, hogy Mark Twain – mivel regénye francia fordítása nem aratott sikert – a francia változatot szó szerint visszafordította angolra, a sikertelenség okát keresendő. A *The Celebrated Jumping Frog of Calaveras County* (Calaveras megye ünnepektől ugróbékája) című korai alkotásáról volt szó, amely franciául a *La célèbre grenouille sauteuse du comté de Calaveras* címet viselte. A kis írást 1872-ben Thérèse Bentzon fordította franciára és a *Revue des deux Mondes* jelentette meg, az internetes forrás nyomán olvasható a történet (Twain 1872).

3.4. Fordításelemzés, összevetés az eredetivel

Műfordítások irodalmi elemzése során a visszafordítás egyre gyakrabban használt módszer, a fordítói eljárások szemléletes áttekintését teszi lehetővé. Napjaink összehasonlító stilisztikával, magyar alkotók műveinek idegen nyelvű változataival, idegen költők magyar nyelvre való fordításainak elemzésével foglalkozó munkák szerzői aligha nélkülözhetik a művek, de legalább műrészletek visszafordítását. Többek között Lőrincz Julianna összehasonlító fordításelemzéseiben, stilisztikai tanulmányaiban tűnik fel a módszer (Lőrincz 2006: 21–32). Egyik legutóbbi írásomban magam is alkalmaztam, Petőfi *Szeptember végén* című remeke kínai fordításának bemutatásakor. Ekkor a Petőfi-vers versszakait – a kínai karakterekkel írott versszakot, majd a kiejtést érzékeltetendő pinyin változatot követően – a saját visszafordításomban is megadtam; az első versszak visszafordítása így hangzik:

Amikor a völgyben számos virág még mindig nyílik
amikor még az ablak előtti nyárfa mindig tele zöld levelekkel
a hegy teteje már nagy hóval borítottat
te láthatod ott a téli világot.
Amikor még az ifjú szívben a tavasz sok színe (ott van)
hasonlít a nyár sugárzó tüzéhez
az én sötét hajamat már elöntötte a fehérség
a tél jeges zúzmarája/dere már beborította a fejemet.

A sorokat részletesebb elemzés követte, de egyáltalán nem valamiféle „számonkérés” szándékával (Bodnár 2022: 79–80). A visszafordítás költői képei és szókinccse (a közel 50 tartalmas szónak több mint a fele megegyezik) nagymértékben utal az eredeti versre. A Petőfi-sorokban megfogalmazódó ellentét kiemelésére az évszakok szembeállításán kívül a kínai fordításban is a *még – már* határozók többszöri szerepeltetése szolgál. A visszafordításból azonban a rímekre, ritmusra vonatkozóan nem vonhatunk le következtetéseket.

Itt szeretnék még szólni arról a közelmúltban megjelent és a francia műfordító, Guillaume Métayer új könyvét bemutató tanulmányról, amelyben Ady *Párisban járt az Ősz* című, Eugène Guillevic által franciára fordított versének magyarra való visszafordítását is megtaláljuk. A visszafordítást a cikk szerzője végezte (Jeney 2022: 38–40).

Tegnap Párizsba besurrant az ős nesztelen,
Lement a Szent Mihálynak ajánlott utcán
És a hőségben alvó fák alatt
Odajött hozzám.

Lassú léptekkel menve tovább, közeledtem a Szajnához.
A lelkemben dalolt a tűz a holt fatörzsben
És a dal különös volt, bíbor, komor,
A halálomról szólt.

Amikor az eredeti sorokkal vetjük össze a visszafordítást, kissé idegenszerűnek érezzük a szöveget, másrészt pedig hiányérzetünk támad. A Guillevic alkotta fordítás azonban a francia nyelvben teljesen megfelel a szórendi szabályoknak, és az utca itt igencsak keresettnak tűnő elnevezésére való utalás is (*a Szent Mihálynak ajánlott utcán*) jóval természetesebb a francia olvasók számára (il descendait la rue offerte à saint Michel). Ők valóban versként élvezhetik a francia szöveget. Az *égtek lelkemben kis rőzse-dalok* metaforikus képét azonban – e visszafordítás tanulsága szerint – a műfordítónak sajnos nem igazán sikerült megközelítenie.

Jeney Zoltán költő és műfordító a versszakok fenti visszafordítását így vezeti be: „A franciául nem tudók kedvéért készítettem egy (majdnem) nyersfordítást a fordításból. Majdnem nyers, mert igazán nyerszet készíteni talán nem is lehet, és én itt-ott kénytelen voltam a nyerstől eltávolodni, hogy legalább koherens szöveg maradjon, és hogy még az esszé további gondolatait is alátámaszthassa (micsoda szövegsztétikán kívüli szempontok!)” (Jeney 2022: 38–39).

A bemutatott visszafordítások valóban nagymértékben emlékeztetnek a nyersfordításokra, azaz arra az állapotára egy-egy versnek, amikor még szinte csak a tartalmi elemek jelennek meg szövegszerűen, a formára vonatkozó utalások pedig esetleg csupán a leendő műfordító (stilizátor) számára átadandó, különálló megjegyzéseként szerepelnek. Az ok többek között a nyelvek eltérő szerkezetében is keresendő.

3.5. Egyes sorok visszafordítása

Nem minden esetben jelennek meg teljes versek a visszafordítást illusztrálандó, olykor **csak pár verssor** érzékelteti egy-egy írásban az eljárást, amely mögött – kellő kutatómunkát vállalva – esetleg a teljes mű visszafordítása is fellelhető, de ez korántsem biztos.

Érdekesen jelenik meg Baudelaire összesen három verssora Vladimir Nabokov orosz irodalomtörténész tanulmányában. A *L'Invitation au Voyage* című vers kezdő sorairól van szó. A szerző véleménye szerint a nem igazán tehetséges és Baudelaire

művészetétől igencsak távol álló orosz fordító, Merezskovszkij a közismert Baudelaire-sorokat:

Mon enfant, ma soeur,
Songe à la douceur
D'aller là-bas, vivre ensemble!

az alábbi fordításban adta vissza oroszul:

Голубка моя,
Умчимся в края...

A *Galambom, galambocskám (induljunk útnak)* – az orosz folklór jellemző megszólítása a kedvesre vonatkozóan. Az íróként és irodalmárként is kiváló Nabokov tanulmányában felveti, hogy egy nem kellően figyelmes francia fordító esetleg orosz népdalnak véltve a sorokat, ezt fogja francia fordításként (tkp. visszafordításként) megadni: *Viens, mon p'tit, /A Nijni* (Oroszul: Поедем в Нижний, / Мой малыш' azaz: Gyere, kicsim, induljunk Nyizsnyijbe...). Ebből természetesen végképp senki nem ismerne rá a baudelaire-i sorokra (Nabokov 1941). (Az *Útrahívás* magyar fordításának sorai, Szabó Lőrinc műveként szintén némileg átrendeződtek, az eredetiben pl. jóval később jelenik meg a tengeri utazásra utaló hajó-motívum: „Hugom, gyönyöröm,/ az lesz csak öröm:/ a hajónk ha messze habon száll!”)

Voltaképpen nem valóságos versvisszafejtésről van szó, csupán a gondolattal játszik el a szerző, hogy mivé is alakulhatnának Baudelaire sorai „visszafranciásítva”! Ugyanebben az írásában Nabokov elmondja, hogy egy zeneszerző felkérésére oroszról visszafordította angolra Poe *Harangok* című versét, mert azt „mint eredetit” hangzásában közelíteni kellett a már létező, Balmont alkotta orosz fordításhoz. (A két tanulságos példáért szeretnék köszönetet mondani Kis Ádámnak, aki előadásomhoz való hozzászólása nyomán küldte el nekem Nabokov tanulmányát.)

Alig kétsornyi visszafordításra utal egy Tóth Árpád-írás is, meglepő módon Petőfi egyik verse kapcsán: „Petőfi *Farkaskaland* című versének nemrégiben megjelent egy meglepően ügyes német fordítása. Egyik fiatal, nagy tehetségű versfordítónk, aki már nem emlékezett pontosan az eredetire, visszafordította a német kezdősorokat magyarra: »Pajtás, te ettél, véres a fogad, míg minket itt az éhség hasogat.« Igen jó variáns, de nem Petőfi! Az eredeti így szól: »Pajtás, te ettél, véres a fogad, S mi szenvedünk éhségi kínokat.« Petőfi kedvenc »i« képzős jelzőjével...” (Tóth Árpád 1997: 107).

3.6. Példa egy jellegzetes műfordítás-felfogás bemutatására

Felix Philipp Ingold Übersetzen „aus“ – dichten „nach“. Boris Pasternak im lyrischen Dialog mit Rainer Maria Rilke című tanulmányából idézek. A tanulmány azzal a gondolattal indít, hogy egy-egy fordítói iskola eljárásának a bemutatására is

hasznos lehet a fordításelemzés, amelynek része a már lefordított műalkotás visszafordítása a kiinduló nyelvre.

Az orosz költők gyakran úgy jegyzik műfordításaikat: *aus Goethe, aus Heine, aus Rilke*, ami arra utal, hogy a fordított műveket szinte saját életművük részének tekintik. Ez természetesen visszahat fordítási elveikre is. Paszternak – Rilkéhez hasonlóan – azt tartja, hogy „a versfordítás minőségét nem az eredetihez való filológiai hűség vagy az azzal való szemantikai egyezés határozza meg... A szó szerinti pontosság és a formai megfelelés nem garantálja a fordítás valódi közelségét”; az eredetihez hasonlóan „a fordításnak az élet benyomását kell közvetítenie, nem az irodalomét”. Az orosz változatot sem kihagyva Ingold tanulmányában ezután a Paszternak fordítása nyomán németre visszafordított sorok következnek. Rögtön a cím fordításában eltérést lehet észrevenni. „Míg Rainer Maria Rilke esetében az olvasó kezdi a szöveget, Paszternakot jobban érdekli a könyv, amely a címben az olvasó helyét foglalja el: Az »olvasó« szót oroszul *За книгой* – szó szerint – a »könyv mögött« vagy »a könyvnél« előljárás kifejezés adja vissza, ami viszont németül olyasmit jelent, mint »a könyv felett«, azaz kifejezetten »a könyv fölé hajolva« vagy »olvasás közben«.”

Az összehasonlító elemzést nagyrészt elhagyva, itt csupán a művek legelső sorait és a szerző egyik, hozzájuk fűzött megjegyzését mutatom be:

1) Rainer Maria Rilke
Der Lesende
(Originaltext)

*Ich las schon lang. Seit dieser Nachmittag,
mit Regen rauschend, an den Fenstern lag.
Vom Winde draußen hörte ich nichts mehr:
aaaaamein Buch war schwer.*

*Ich sah ihm in die Blätter wie in Mienen,
die dunkel werden von Nachdenklichkeit,
und um mein Lesen staute sich die Zeit. –
Auf einmal sind die Seiten überschienen,
und statt der bangen Wortverworrenheit
steht: Abend, Abend ... überall auf ihnen.*

2) Boris Pasternaks Nachdichtung
Rainer Maria Rilke
Aus Rilke
За книгой

*Я зачитался, я читал давно,
с тех пор как дождь пошёл хлестать в окно.
Весь с головою в чтение уйдя,
не слышал я дождя.*

Я вглядывался в строки, как в морщины
задумчивости, и часы подряд
стояло время или шло назад.
Как вдруг я вижу, краскою карминной
в них набрано: закат, закат, закат...

Überm Buch

(aus Rilke)

Deutsch von Felix Philipp Ingold

*Ich las und las, saß da, vergaß –
Ein großer Regen schlug ans Fensterglas.
Doch hörte ich den Regen nicht,
Im Buch vergrub ich mein Gesicht.
Wie Runzeln krümmten sich die Zeilen,
Und während Stunden stand die Zeit,
Stand still, ging rückwärts in die Ewigkeit.
Ein Wort sah ich durch alle Zeiten eilen,
Das rote Wort für Abend, Abschiedsleid ...*

Idézve tehát a szerző elemzését:

A következőkben Rilke eredeti szövegét szembeesítem Paszternak szabad adaptációjának fordításával vagy újrafordításával. Ezért fordítok (németre) egy fordítást (oroszról), amely viszont eredeti, legalábbis eredeti orosz versnek vallja magát. Az, hogy a német eredeti egyes prozódiai és szemantikai összetevői elvesznek az oda-vissza fordítás során, éppoly egyértelmű, mint vonzó; a különbségek annál szembeesőbbek, mivel Paszternak adaptációja – mint orosz köztes szakasz a német eredeti és a német visszafordítás között – kimarad. Megjegyzendő, hogy fordításom a lehető legnagyobb költői pontossággal követi Paszternak szövegét. („Anzumerken bleibt, dass meine Übersetzung dem Pasternakschen Text mit größtmöglicher poetischer Genauigkeit folgt.”) (Ingold 2022).

3.7. Költők, műfordítók vizsgálódásai és a fordítói eljárások kutatása

A továbbiakban olyan szerzőket idézek, akik maguk is költők, és életművükben jelentős helyet foglalnak el a műfordítások (Makkai Ádám, Guillaume Métayer), avagy kutatók, akik költői műalkotásokat, s ezeken belül is hangsúlyosan a műfordításokat vizsgálnak (Pascale Roux). A legfontosabb összekötő kapocs közöttük a visszafordítások iránti érdeklődésük.

3.7.1. Makkai Ádám elemzései

Az alábbiakban Makkai Ádám *Cantatio Nocturna Peregrini* című könyvének két fejezete alapján *A vándor éji dala* visszafordításainak tanulságait igyekszem a szerző

megállapításai nyomán levonni. Makkai Ádám tanulmánykötetében mintegy tucatnyi fordítást közöl *A vándor éji daláról*, amelyeket kötete következő fejezetében nagyrészt vissza is fordít németre. A leginkább közismert Tóth Árpád (T. Á.), Kosztolányi Dezső (K. D.), Szabó Lőrinc (Sz. L.), Móricz Zsigmond (M. Zs.), Weöres Sándor (W. S.) és két saját fordítás mellett (M. Á., 1. és 2.) egy-egy 19. századi angol (Longfellow), illetve orosz (Lermontov) költő és fordító művét, továbbá egy-egy angol, francia és magyar nyersfordítást is bemutat, illetve fordít vissza németre, mindezekkel gazdag vizsgálati anyagot nyújtva önmaga, illetve akár más érdeklődő kutatók számára is.

Tény, hogy míg a műfordítók anyanyelvi szövegei az eredetihez való hasonlóságaik ellenére egyéni s talán túlzás nélkül elmondható: szinte hibátlan alkotások (hibátlan magyar versek), ezekkel szemben a visszafordításokat egyfajta egyhangúság jellemzi majd. A fenti megfigyelést illusztrálандó néhány kulcsszó megjelenését mutatom be magyarul, illetve párhuzamosan a visszafordításokban is vizsgálom őket.

A *Gipfel* és a *Wipfel* fordításai a kiemelt alkotók esetében:

GIPFEL	WIPFEL
bérc (T. Á., M. Á.)	lomb (T. Á., W. S., Sz. L., M. Zs.)
orom (Sz. L., W. S.)	fák boga (K. D.)
csúcs (M. Zs.)	fáknak koronája, fakoronák (M. Á.)
sziklatető (K. D.)	treetops = fák teteje (Longfellow-nál)
hegyi csúcsok (Lermontovnál)	
hilltops = hegytetők (Longfellow-nál)	

A visszafordításokban 7-szer a *Gipfelt*, egyszer a *Felsenspitzét* (K. D.) és egyszer a *Berghöhét* találjuk (utóbbit a Lermontov-sorok visszafordításában). Ami a *lombot*, *fakoronát* illeti, a *Wipfel* 3-szori előfordulása mellett a *Laub* 4-szer jelenik meg ezekben, egyszer pedig a *Wipfel der Bäume* visszafordításra bukkanunk.

A *Vögelein* és a *spürest du kaum einen Hauch* fordításai:

VÖGELEIN
madárka (K. D., M. Á.)
berki madárka (T. Á.)
madárnép (W. S.)
a madár (Sz. L., M. Á.)
a kis madár (M. Zs.)
birds (=madarak) (Longfellow-nál)

(Lermontovnál a madármotívum nem szerepel „mintha Lermontov ornitofóbiában szenvedett volna” – M. Á. megjegyzése.)

A visszafordításban a magyar megfelelőekkel állítható teljes párhuzamba a *Vögelein*, a *Hainvöglein*, a *Vögelvolk*, a *der Vogel*, a *der kleine Vogel* és a *die Vögel*.

„SPÜREST DU KAUME EINEN HAUCH”

A „*spürest du kaum einen Hauch*” érzékeltetése valóban a legváltozatosabb, de éppen a *Hauch* szó egyik leggyakoribb, ’*fuvalat*’ megfelelője pl. nincs közöttük; sokszor nem is főnév, hanem igés szerkezet fejezi ki a gondolatot:

sóhajt az éj (T. Á.)
 átkereng a gyöngye szél (W. S.)
 elhal... a szél lehellete is (K. D.)
 sóhajnyi szinte... a szél (Sz. L.)
 alig leng szellő (M. Zs.)
 sóhajt a fáknak koronája (M. Á.)
 szellő se leng (M. Á.)
 hardly a breath (Longfellow-nál)
 nem reszketnek a levelek (Lermontov).

Míg az előbbire, a *Vögelein*ra hat, a *lehelet*, *fuvalat* visszaadására nyolc eltérő magyar változatot találunk, az utóbbiaknak a visszafordításban ezeknek kétszer felel meg a *Hauch*, de több egyéb megoldást is találunk, főleg a *szél*, a *szél sóhaja* és a *szellő* szavakat.

Csupán illusztrációul álljon itt a legeredetibbnek ítélt Kosztolányi-műfordítás és ennek német nyelvre történt, Makkai Ádám készítette visszafordítása:

A szikla-tetőn	Auf der Felsenspitze
tompa csönd.	matte Ruhe.
Elhal remegőn	Auch der Hauch des Windes
odafönt	erstirbt zitternd
a szél lehellete is.	da oben.
Madárka se rebben az ág bogára	Nicht einmal ein Vöglein fliegt
várj, nemsokára	auf den Wipfel der Baume,
pihensz te is.	warte, balde
ruhest du auch.	

A költő és műfordító, tucatnyi nyelvet ismerő és oktató Makkai Ádám egyik igen érdekes vállalkozása volt e könyv megírása, amely az ismertett vonatkozásokon kívül még számos más tanulságot is hordoz. Az idézett sorok kapcsán többek között ezt írta: „[Kosztolányi] úgy fordított, ahogy írt: ez egy remek Kosztolányi-vers” (Makkai 1996: 101). Makkai Ádámnak a fordításokhoz fűzött gondolataiból továbbiakat az összegzésben idézek.

3.7.2. Guillaume Métayer Tóth Árpád-fordítása

Az előbbieken bemutatott visszafordítás-típusokból eltérően az itt vizsgált alkotás egyrészt a játékosság, a nyelvi bravúr kategóriájába sorolandó (3.1), egy megjátszott véletlennel kiegészítve (3.2). Ráadásul az irodalmi elemzés igényével íródik, több, az eredetivel való összevetést is tartalmaz (3.4); a műfordítás-felfogásokról pedig

elsősorban a rímek kapcsán van alkalma elmélkedni (3.6), és a munka a tudományos kutatás egyes jellemzőit is hordozza (ld. 3.7.3).

Tóth Árpád verse francia nyelven nem más, mint a magyar költő legismertebb Verlaine-fordításának **francia nyelvre való visszafordítása**. (Hogy az alábbi fordítás mennyire áll közel az eredeti Verlaine-vershez, azt az olvasónak kell eldöntenie, amennyiben birtokában van a francia nyelv kellő ismeretének.)

La corde de l'automne,
Gémit, maugrée, bourdonne,
Sur toute la contrée.
Et monotone épand
Sa peine tristement
Obstinée.

Et moi, découragé,
Maladif, anémié,
Cependant que minuit
Sonne, je n'ai que larmes
Et devant moi cent charmes
Se levent abolit.

Oh, succomber enfin,
Automne, tomber enfin,
Oh, laisse moi!
Feuille fanée
Que fait tourner
Le vent surnois.

Ősz húrja zsong,
Jajong, busong
A tájon,
S ont monoton
Bút konokon
És fájón.

S én csüggeteg,
Halvány beteg,
Míg éjféli
Kong, csak sirok,
S elém a sok
Tűnt kéj kél.

Óh, múlni már,
Ősz! hullni már

Eresszél!
Mint holt avart,
Mit felkavart
A rossz szél...

A bevezető nyomán kiderül, hogy Guillaume Métayer, találkozáskor a verssel, az anynyira megtetszik neki, hogy elhatározza: lefordítja Tóth Árpád *Őszi chanson* című versét francia nyelvre. A fordítói munka apróbb lépései is megjelennek a tanulmányban. A nyersfordítás után a hangzásoknak, a rímeknek kezd egyre nagyobb figyelmet szentelni, a szinonima-választásait is ez határozza meg. Sok kis részletnél elidőzve jut el a saját utolsó előtti átköltéséhez (la version pré-finale-hoz), mint mondja, amikor is bekövetkezik a „katasztrófa”: „Nem is olyan rossz! De... ez katasztrófa! Látom, hogy egy másik francia költő már lefordította Tóth Árpád e híres versét! A fordító egy bizonyos Paul Verlaine. Az ő változata nem nagyon pontos (n'est pas très exacte), de a hangzás szempontjából sokkal jobb, mint az enyém” (Métayer 2020: 39).

Valószínűleg nem független Karinthy paródiájától az ötlet, ahogyan Guillaume Métayer az eredeti Verlaine-vershez eljut. Vagyis a történet közel kerül a „nagy lelepleződéshez”, ami azonban mégsem történik meg. A magyarul már idézett sorok egyáltalán nem utalnak a Verlaine-vers eredeti voltára.

3.7.3. A visszafordításra vonatkozó franciaországi vizsgálatok

Ebbe a fejezetbe illenek be Pascale Roux vizsgálódásainak eredményei is, ám ezekről az interneten fellelhető anyagok csak keveset mondanak el. A kutatónő vezetésével egy kutatói csoport több Gérard Macé-alkotásról nyolc kiválasztott nyelven két-két fordítást készített. Egy-egy alkotást tekintve versenként összesen 16 szöveget kapott, és két-két újabb fordító fordította (fordította vissza) őket franciára, mit sem tudva arról, hogy eredetileg francia versekről van szó.

„Úgy döntöttünk, hogy minden alkalommal párhuzamosan két fordítót kérünk fel a feladatra, főként azért, hogy megmutassuk, mi származik a nyelv kényszeréből, amelyre fordítunk, és mi belőle a fordító saját kreativitása” – nyilatkozta a kísérletről Pascale Roux.

Az összeállított francia nyelvű korpusz lehetővé tette a fordításban munkálkodó kreativitásnak és a lefordított szöveg „társszerzői dimenziójának” (a fordító egyéni megoldásainak) a feltárását. „A fordító nem egyszerűen a szerző és az olvasó közötti közvetítő, hanem egy másik szerzőként, önálló alkotóként van jelen, akinek azonban egy, már létező szöveg által támasztott korlátok figyelembevételével kell dolgoznia. Nem arról van szó, hogy egy szintre hozzuk ezt a két szerzőt, akik különböző dolgokat csinálnak a nyelvvel vagy nyelvekkel, hanem arról, hogy láthatóvá tegyük a fordítók munkáját és kreativitását, még akkor is, ha néha maguk inkább az árnyékban maradnának” – összegzi gondolatait a kutatónő (Roux 2019).

4. Összegzés

A visszafordítások körében végzett – s az újrafordítások területéhez is kapcsolódó – vizsgálódásaim tanulságait próbálom itt levonni. A visszafordítások a szépirodalmat illetően a **periferiális jelenségek közé** tartoznak, azzal együtt, hogy különböző okokból napjainkban számuk növekvőben lehet.

Míg a műfordítások, amennyiben egy-egy kiváló költőnk életművében jelennek meg, az eredeti versek benyomását keltik, a visszafordítások sokkal inkább a nyersfordításokra emlékeztetnek, s főként a vers tartalmi (képi) oldalát ragadják meg. A visszafordítás során a veszteségek szinte mindig a hangzás, a rímek, a ritmus vagy akár a szórendi megoldások területére vonatkoznak. Pedig jól tudjuk, amit Kosztolányi így fogalmaz meg: „A versmérték nem »a változatosság kedvéért« változik, nem »színez«, hanem külön mond valamit, talán éppen azt, amit a szavak elhallgatnak” (Kosztolányi 1971: 410). De a visszafordítás a legtöbbször nem kíván, s nem is kívánhat valódi műalkotásként fellépni.

A műfordítások, készüljenek akár egy műről, de több szerző által, vagy származzanak a darabok akár eltérő korszakokból is, közel állnak a kiinduló költői alkotáshoz, annak mintegy **egészen közeli „rokonát”** képviselik. Ugyanakkor önálló életet élnek, hiszen más nyelveket nem beszélő olvasók sokasága számára nem is ismert az eredeti mű. Anyanyelvükön gyönyörködnek a vers szépségében. És vannak, akik a fordítást olvasva érdeklődni kezdenek az eredeti iránt is.

Makkai Ádám is megfogalmazza, hogy az általa vizsgált, Tóth Árpád, Kosztolányi, Szabó Lőrinc készítette fordítások mind „kiválóak a maguk egyéni módján”. Tóth Árpád kapcsán még hozzáteszi: „Szövege elsőrangú. Miért? Mert új magyar vers, mely meglepő módon hasonlít Goethe eredetijére... ha nem is szóról szóra, de mondat-gondolatról mondat-gondolatra” (Makkai 1996: 100).

Az utóbbi időben stíluskutatók, irodalmárok érdeklődése nőtt meg a visszafordítások kérdése iránt, de maguk a költők, különösen a műfordítással is foglalkozók szintén belemerülnek a témába, erre láttunk példát három említett szerző – Makkai Ádám, Guillaume Métayer, Jeney Zoltán – esetében.

Kosztolányi, miután rendkívül aprólékosan végigelemezte *A vándor éji dalát*, a következő mondatokat fogalmazta meg: „A költemény lelke ezek után éppoly megközelíthetetlen, mint annak előtte. De a szépségét e kísérlet nyomán mégis jobban látjuk” (Kosztolányi 1971: 415). A visszafordítások bemutatása, netán elemzése éppen a költői alkotás/hatás titkaiba való beférkőzés **egyik új útjaként tűnik fel**, még ha a visszafordítások nyelvi-stilisztikai, verstani visszafogottsága egyértelmű is.

Ami pedig a fordítók munkásságát illeti: tudjuk, a legjobb műfordítások a befogadó nyelv és irodalom részévé válnak. Továbbá, Goethe szavaival élve: „a fordítók ellenállhatatlan vonzódást ébresztenek az eredeti mű iránt” (idézi Szabó 1968: 9).

Irodalom

Barna Imre 2015. *Hogyan lett a Zabhegyezőből Rozsban a fogó?*

https://konyvesmagazin.hu/nagy/rozsban_a_fogo.html (letöltve: 2022. 12. 10.).

- Báthori Csaba 2004. Egy vers életrajza. *Kritika* 2004. 07. 11. <https://litera.hu/magazin/kritika/egy-vers-eletrajza.html> (letöltve: 2022. 12. 10.).
- Bodnár Ildikó 2022. Egy ikonikus magyar vers új kínai fordítása (Petőfi Sándor *Szeptember végén* című versének kínai fordításáról). *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 2022, 3. sz., 75–87.
- Dobos Csilla 2012. Az intralingvális fordítás sajátosságai. In: Illésné Kovács Mária et al. (szerk.): *Docere et movere*. Bölcsészeti- és társadalomtudománytanulmányok a Miskolci Egyetem BTK 20 éves jubileumára. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK, 101–110.
- Fordításcentrum (2016): Az újrafordításról. *Fordításcentrum* 2016. 07. 24. <http://www.forditascentrum.hu/blog/153-ujraforditas> (letöltve: 2022. 12. 10.).
- Ilmenau. <https://www.ilmenau.de/de/tourismus/entdecken-und-erleben/sehenswert/goethehaeuschen/wandrer-nachtlid-international/>.
- Ingold, Felix Philipp 2022. <http://www.planetlyrik.de/fpiuberzusetzen/uebersetzen-aus-dichten-nach-boris-pasternakim-lyrischen-dialog-mit-rainer-maria-rilke/> (letöltve: 2022. 12. 10.).
- Jeney Zoltán 2022. Guillaume Métayer Ámint Babel. *Kortárs* 2022, 9. szám, 38–44.
- Jun He 1998. *Übersetzung, Nachdichtung oder Umdichtung? Zur Rezeption der chinesischen Lyrik im deutschsprachigen Raum zu Beginn des 20. Jahrhunderts*. file:///C:/Users/User1/Downloads/10.1515_9783110641998-011%20(2).pdf, (letöltve: 2022. 12. 10.).
- Kosztolányi Dezső 1971. Tanulmány egy versről. In: *Nyelv és lélek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 405–415.
- Liste d’oeuvres littéraires par nombre de traduction 2022. https://fr.wikipedia.org/wiki/Liste_d%27%C5%93uvres_litt%C3%A9raires_par_nombre_de_traductions#cite_note-28 (letöltve: 2022. 12. 10.).
- Lőrincz Julianna 2006. *Petőfi-versek és műfordításaik alakzatainak kontrasztív vizsgálata*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Matten-Gohdes, Dagmar 1982. *Goethe ist gut – Ein Lesebuch*. Weinheim/Basel: Beltz und Gelberg Verlag. S. 66. https://de.wikipedia.org/wiki/Wandrer_Nachtlid (letöltve: 2022. 12. 10.).
- Makkai Ádám – Goethe, J. W. 1996. „*Cantatio Nocturna Peregrini*”. Budapest: Corvina.
- Métayer, Guillaume 2020. *A comme Babel. Traduction, poétique*. Paris: la rumeur libre édition.
- Nabokov, Vladimir 1941. <http://nabokov-lit.ru/nabokov/kritika-nabokova/lekci-po-russkoj-literature/iskusstvo-perevoda.htm> (letöltve: 2023. 01. 01.).

- Nádasdy Ádám 2021. *A csökkenő költőiség. Tanulmányok, beszélgetések. Shakespeare és Dante fordításáról.* Budapest: Magvető Kiadó.
- Rába György 1969. *Szép hűtlenek. Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Roux, Pascale 2019. <https://blog.assimil.com/retraduction-et-retrotraduction-entretien-avec-pascale-roux/> (letöltve: 2022. 12. 10.).
- Rückübersetzung.* <https://www.leginda.de/was-sind-rueckuebersetzungen-und-wo-fuer-werden-sie-benoetigt/> (letöltve: 2022. 12. 10.).
- Szabó Ede 1968. *A műfordítás.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Szabó Zoltán 2001. Gondolatok az összehasonlító stilisztikáról. *Magyar Nyelvőr* 2001, 1. sz. <http://nyelvor.c3.hu/period/1251/125102.htm> (letöltve: 2022. 12. 10.).
- Tóth Árpád 1997. *Minek a lélek balga fényűzése?* Budapest: Rejtjel Kiadó.
- Twain, Mark 1872. *The Celebrated Jumping Frog of Calaveras County.* https://en.wikipedia.org/wiki/The_Celebrated_Jumping_Frog_of_Calaveras_County.
- Utánköltés 2016. <https://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/kereses.php?kereses=ut%C3%A1nk%C3%B6lt%C3%A9s> (letöltve: 2022. 12. 10.).
- Vom Original... 2017. <https://www.wortschatz-blog.de/gedichte-mehrfach-uebersetzen-stille-post-mit-fremdsprachen/> (letöltve: 2023. 03. 10.)
- Weöres Sándor 1973. Milyen szerepe van a költő életében a fordításnak? In: Takács József (szerk.): *A műfordítás elmélete és gyakorlata.* Budapest: ELTE BTK, 177–204.
- Zolnai Béla 1957. *Nyelv és stílus. Tanulmányok.* Budapest: Gondolat Kiadó.